

Mõttekuriteod ja näokuriteod

Rasmus Rebane

Grammatoloogia tegeleb kirjutamise või kirja uurimisega. Derrida pakkus selle välja semioloogia asemele, põhjendades asendust väitega, et tänapäeva semioloogiat viib halvale teele "kohalolu metafüüsika" ehk kõnelemise privilegieerimine üle kirjutamise (Sturrock 1986: 296). Käesolevas kirjatükis üritan astuda Derridast veel sammu edasi (või hoopis tagasi?) ja jõuda (grammatoloogiast inspireeritud) kehakeele semiootikani. Sellise sammu eeldus on, et kuigi kirjutamine võib eelne da kõnelemisele, siis kehaline käitumine on mõlemast esmasem ja universaalsem. Viimast väidet toetavad isegi filoloogid - näiteks Reet Bender kirjutas hiljuti seoses kohaliku keelesituatsiooni ajaloo uurimisega, et "tegelikult me ei tea ega ilmselt saagi kunagi teada, mis keeles nad [muistsed eestlased ja lätlased] *lisaks kehakeelele* omavahel tegelikult suhtlesid, seda saab vaid arvata." (Bender 2013, minu kursiiv). Kehakeele esmasuse aksioom kõlab lühidalt: ükstapuha mis keelt inimesed räägivad, selle kõrval "kõnelevad" nad alati lakkamatult ka kehakeelt.

Derrida väidab Julia Kristevaga tehtud intervjuus kohe alguses, et märgi kontsept on samaaegselt takistav ja edasi viiv element metafüüsikast põgenemisel (Derrida 1982: 17). Seda põgenemist on raske kommenteerida, sest see ei ole minu eesmärk, aga vähemasti mõistan selle väite tuumaks olevat tähelepanekut, et märgi kontsept pärineb ikkagi stoikude ja keskaja teoloogide filosoofiast. Just selle tõttu on märgi kontsept nõrgal jään kui seda on vaja rakendada keelel või käitumisel kui sellisel. Derridat huvitab esimene, mind teine. Mingis mõttes on meie mured sarnased. Derrida näiteks toob Saussure'i *Kursusest* välja märkuse, et heli kui materiaalne element ei saa ise kuuluda keelde, sest tähistaja olemus ei ole heliline (Derrida 1982: 18). Samamoodi, võib olla kummalisel mitte-*common-sense* viisil, ei saa ka keha liikumine kuuluda "kehakeelde", sest keha füüsiline liikumine ise ei moodusta tähistamissüsteemi mis võimaldab meil seda tõlgendada. Ray Birdwhistell kes rakendas strukturaalset lingvistikat nähtusele mida ta nimetas keha-liikumise-suhtlemiseks (*body-motion communication*) tabas seda varakult. Ta väitis, et kui me üritaksime naiivselt luua "sõnastikku" igast mõeldavast žestist või juhuslikust liigutusest eeldades, et igaüks neist kannab "päris" tähendust just nagu sõnad, siis avastaksime, et enamus inimesi on kineesiliselt "kirjaoskamatud" ja liiguvad vigast kehakeelt (Birdwhistell 1970: 186).

Pärast Birdwhistelli rabavaid paljastusi kehakeele uurimise tegelikest raskustest, tülisusest ning ajakulust on tendents olnud kehakeelt nii lähedalt (kui tema seda tegi) mitte uurida. Lihtsam on sundida

inimesi laboris suhtlema ning meeldivust-ebameeldivust, ligitõmmet-emaletõuget, aktiivsust-inaktiivsust jne järeltada ilma, et spetsiifilisi käitumisi üldse tähelegi pannaks. Lõppude lõpuks on ju vaja teada kuidas naeratamine või lipsu kandmine *mõjub* suhtluskaaslasele mitte üles tähendada naeratuse täpseid omadusi või lipsu piiravat mõju selle kandja liikumisele. Alternatiiv kehakeele uurimisele tegelike kehade peal on uurida seda mida võib ja on öeldud ning kirjutatud kehakeele kohta. Mina nimetan seda *konkursiivseks lähenemiseks* mis sisuliselt uurib *kirjutatut*. Ehk mitte käitumisi kui märke, vaid märke käitumise kohta. Selline lähenemine on suuresti spekulatiivne ja seetõttu ka väga huvitav. Näiteks Eesti kohtuniku eetikakoodeks sisaldab märkust, et kohtunik...

...on õigusemõistmisel erapooletu ja õiglane ning püüab sellisena näida ka mõistlikule kõrvalseisjale. Selleks kohtleb kohtunik protsessiosalisi võrdselt, hoidub mittevajalikest ja asjasse mittepuutuvatest kommentaaridest või märkustest. *Ta väldib ärritumist, vihastumist, hääle kõrgendamist, suhtumist väljendavat miimikat ja motoorikat või muud sellist käitumist, mis võib jätta mulje tema erapoolikusest.* (EKE 2008, minu kursiiv).

Ainuüksi nimekiri kommunikatiivsetest käitumistest (miimika, motoorika, hääletoon jne) võib pakkuda hulgi lõbusat teoretiseerimist selle kohta kuidas üks või teine element on jõudnud sellisesse diskursusesse. Näiteks "motoorika" on üpris haruldane sõna mille kaudu saab ajada jälge millisest keelest - võib olla isegi riigist - selline juhis pärineb. Rääkimata siis sellest, et kogu katkend põlistab kohtunikku jälgima iseenda käitumist (tegelema kehalise enesetsensuuriga), millel võib olla oluline implikatsioon kohtuprotsessile endale. Näiteks võib juhtuda, et kohtunik ei suuda keskenduda käimasolevale kõnele, sest näeb parasjagu suurt vaeva oma näoilme "erapoolikuna" hoidmisega.

Sujuvalt olen jõudnud käesoleva kirjatüki tegeliku teemani, milleks on mõttekuritegude ja näokuritegude semiootilised tagamaad. Ennetavalt täpsustan, et sellel ei ole mitte midagi pistmist kohtuga. Need mõisted pärinevad George Orwelli novellist *Nineteen Eighty-Four* (1966). Mõttekuritegu (*thoughtcrime*) on Orwelli romaanis kuritegu mis sisaldab endas kõiki teisi kuritegusid (Orwell 1996: 19). Kuigi täpset määratlust teosest ei leidu võib seda sõnastada Parteis kahtlemisena. Mõelda, et Partei eksib on kuritegu. Seega, sooritades sellist "kuritegu" *sina* eksid ja Parteil on õigus. Partei ei eksi kunagi. Loogiline. Näokuritegu (*facecrime*) on väikseimgi kehakeeleline ilming mis annab ära, et sa oled sooritanud mõttekuriteo. See võib olla närviline tõmblus, alateadlik närviline näoilme või iseendale pomisemine - ükskõik mis mis kannab endas abnormaalsuse või millegi peitmise vihjet. Isegi kohatu, näiteks umbusklik, näoilme kui kuulutatakse välja sõjaline võit on karistatav seaduserikkumine iseenesest (Orwell 1966: 53). Orwelli düstopilises maailmas on režiim

kõikjalviibiv: sa pead mõtlema õigesti ja käituma kohaselt, olema üdini *goodthinkful* (Orwell 1966: 108).

Derrida kirjutab, et tähistaja ja tähistatava eristusest rangelt kinni hoidmine jätab avatuks võimaluse mõelda kontseptist mis tähistab iseennast, mis on kohal ainult mõttes iseseisvalt keelest või tähistamissüsteemist (Derrida 1982: 19). Ma pakun, et selline võib olla näiteks teada-tuntud *kujutuspildi* (*mental imagery*) mõiste, sest kujutuspilt on mõttes kohal sõltumatult keelest. Derrida tsiteerib Saussure väidet, et ilma keeleta on mõte kõigest "ebamäärane kaardistamata udukogu" (*a vague, uncharted nebula*) mis on pärineb Wade Bakinsi tõlkest. Louis Hjelmslev tõlkis seda kui "analüsimata vormitu kontiinum" (*unanalyzed amorphous continuum*) (Bornedal 2012). Igal juhul jääb mulje, et ilma keeleta valitseb mõtetes korratu kaos, mis on vastuolus psühholoogidega kes väidavad, et kujutlused võivad küll põhineda individuaalsetel erinevustel, aga isegi sõnade esikutsumisel on mitteverbaalsetel kujutlustel põhiroll (Paivio 1971). Orwelli teoses on see oluline, sest mõttekuritegu ei nõua selle väljaütlemist (romaani esimeses osas ei ole peategelasel seda kellelegi öelda) või päevikusse kirjutamist; momendil mil ta tunneb, et Partei eksib ja maailm oli parem koht enne Suurt Venda, on ta juba sooritanud mõõtekuriteo:

He had committed - would still have committed, even if he had never set pen to paper - the essential crime that contained all others in itself. (Orwell 1966: 19)

Sellest seisukohast on fonotsentrism mida Derrida teravalt kritiseerib tõepoolest alusetu. Hääl ei ole teadvus, kiri ei ole teadvus, teadvus on teadvus. Kehakeele poolest on huvitav see, et mõttekuritegu eelneb selle väljendamisele. Orwelli romaani peategelane Winston mõtiskleb tihti ja pikalt selle üle mis reedab mõttekurjategijaid ja näeb ette millised tema tuttavatest peatselt kaovad ("aurustuvad").

Partei ideoloogias on üks suur auk. Nimelt usutlevad Uuskeele (*Newspeak*) loojad, et kui keelest süsteemselt vähendada sõnu (Uuskeele sõnastik on ainus maailmas mille iga uus väljaanne on õhukesem kui eelmine), siis lõpuks ei ole enam vahendeid millega mõttekuritegusid väljendada (Orwell 1966: 45). Selles kujutuspildis on keel range Sapir-Whorfi hüpteesi kohaselt vangla - siin pigem nagu puur - mille seinad järjepidevalt tõmbuvad koomale. Aga isegi kui see toimib ja keel muutub niivõrd "täiuslikuks", et mõttekuriteod ei ole enam võimalikud, jäävad ikkagi alles mitteverbaalsed võimalused vastupanuks. Orwelli romaanis seisneb see suuresti seksuaalsuses, instinktides milleni Partei küüned ei ulatu. Romantika on lubamatu, sest loob lojaalsusi mis ei teeni Partei huve. Just sel põhjusel heietab Winston, et edukas seksuaalne akt on mäss ja iha on mõttekuritegu. Pärast Juliaga vahekorras olemist kirjeldab Winston seda poliitilise võiduna:

No emotion was pure, because everything was mixed up with fear and hatred. Their embrace had been a battle, the climax a victory. It was a blow struck against the Party. It was a political act. (Orwell 1966: 104)

Julia kogu elu ehitub põhimõttel mis Uuskeeles võiks olla *doubleact* (sellist sõna Uuskeeles sõnastikus ei ole, aga see sobiks hästi). See on *act* kui etendus, sest Julia teeb kõik oma võimuses, et näida ortodoksena: osaleb loengutes ja demonstratsioonidel, jagab Anti-Seksi Liiga kirjandust ja kannab tulipunast õlavööd mis tähistab tema süütust. Kõige selle juures vihkab ta kõiki Sise-Parteid liikmeid ja magatab Välis-Partei mehi. Julia jaoks on see mäng:

Life as she saw it was quite simple. You wanted a good time; “they”, meaning the Party, wanted to stop you having it; you broke the rules as best you could. She seemed to think it just as natural that “they” should want to rob you of your pleasures as that you should want to avoid being caught. (Orwell 1966: 108)

Winstoni jaoks on see midagi enam kui lihtsalt mäng, see on viis kuidas viivuks saavutada vabadus. Orwelli romaanis võib kohata sõna "kultuur" ainult siis kui Winston mõtiskleb selle sümboolsest hävitamisest. Kultuur on tema jaoks mõttesüsteem (*a whole system of thought*) mida kirjeldaks paremini sõna "ideoloogia". Teose alguses kirjeldab Winston oma unenägu milles talle läheneb tüdruk kes vabastab end riietest graatsiliselt ja hoolimatult, viisil mis näis "hävitavad terve kultuuri" (Orwell 1966: 28). Hiljem pärast Juliaga tutvumist kohtuvad nad metsas ja Julia vabastab end partei tunkedest ning viskab need kõrvale samavõrd suurejoonelise žestiga "millega terve tsivilisatsioon näis hävinevat" (Orwell 1966: 103). Winstoni jaoks on taoline instinktidele allumine midagi enam kui esmapilgul näib, see on mäss Partei ideoloogia vastu, see on - hetkeks, kuid siiski - olemasoleva maailmakorra kukutamine. Seksuaalsusel on mõttekuriteo konnotatsioon ilma, et keel või sõnad ühelgi etapil asjasse sekkuksid.

Seni on põhirõhk olnud mõttekuritegudel ja kuidas mõtete kõrval ka iha võib olla mõttekuritegu. Näokuritegude poole pöördudes tuleb rõhutada mitteverbaalset enesetsensuuri mida Orwelli maailmas peab täiuslikult valdama. Winston ütleb, et oma tunnete varjamine (*dissemble*), näo kontrollimine ja selle tegemine mida kõik teised teevad, on instiiktiivne reaktsioon. Ta kardab, et kui kaotab sekundiski kontrolli oma mitteverbaalse väljenduse üle võivad ta silmad teda reeta (Orwell 1966: 17). Teleekraanide ees olles on soovitatav kanda "vaikse optimismi" (*quiet optimism*) ilmet (Orwell 1966: 7) ja kohustusliku hommikuvõimlemise ajal tuleb manada sünge naudingut (*grim enjoyment*) nagu (Orwell 1966: 29). Isegi Juliaga saab ta vabalt käituda vaid privaatsuses. Tööl (Tõe Ministeeriumis) käituvad

nad nagu nad ei tunneks üksteist - nad ei vaata üksteise poole, rääkimata siis üksteisele näkku vaatamisest. Ainus mitteverbaalne kommunikatiivne kontakt mida nad endale saavad lubada on rahvamassi seas kõrvuti seismine. Orwell kirjeldab väga ilmekalt stseeni mis Michael Radfordi filmis ei realiseerinud oma täit potentsiaali. Winston ja Julia kohtuvad rahvamassis, et kokku leppida kohtumispaik. Just siis kui on aeg üksteisest eemalduda kohtuvad kogemata nende käed ja Julia pigistab. See kestab vähem kui kümme sekundit, aga selle aja jooksul suudab Winston selgeks õppida Julia käe iga detaili, uurida tema pikki sõrmi, teravaid küüsi, üle-töötanud peopesasid rakkus kohtadega ja - eriti erootiline - pehmet osa randme all. Just sel momendil tabab Winston end mõttelt, et ta ei tea mis värvi on tüdruku silmad, kuid teab paremini, et mitte pöörata pead ja vaadata. Nad seisavad rahva keskel kokku pressituna ja hoiavad üksteise käest kinni, vaadates enda ees toimuvat (Orwell 1966: 96).

Näokuriteod ei puuduta ainult nägu. Kõik mis näib abnormaalne või vihjab salatsemisele on potentsiaalselt ohtlik. Abnormaalsus on mõeldav ainult normaalsuse fooni ja Orwelli romaanis on normaalsus Partei dikteeritud. Parteiliikmel ei ole vaba aega ja ei ole kunagi üksinda välja arvatud omas voodis. Partei eeldab, et kui sa ei tööta, söö või maga peaksid sa osalema mõnes ühiskondlikus tegevuses. Teha midagi mis viitab üksindusele (*solitude*), isegi rahulik jalutuskäik, on alati kergelt ohtlik. Uuskeeles on selle jaoks sõna: omaelu (*ownlife*) mis tähendab individualismi ja ekstsentrilisust (Orwell 1966: 69). Seega kahepoolne tupik: üksinda olemine on keelatud ja teistega liiga lähedaseks saamine - kuna see loob lojaalsusi väljaspool Partei huve - on samuti keelatud. Sealjuures ei ole kunagi teada kus läheb keelu piir. Midagi ei ole illegaalne, sest pole enam seadusi, aga kui midagi väära avastatakse võib kindel olla, et karistatakse surma või sunnitöölaagrisse saatmisega. Kindel on vaid see millist näoilmet peab hoidma teleekraanide ees, eriti hommikuvõimlemise ajal. Situatsioon on sarnane ülevalpool kirjeldatud raskusega kehakeele määratlemisel: sõnastikku ei ole, aga kõneleda tuleb (seda ei saa vältida).

Üks raskusi mida Derrida semiootikas üles toob on kommunikatsiooni kontsept. Nimelt eeldab see, et midagi kantakse üle ühelt subjektilt teisele - tähendust või kontsepti mis on õigusega eraldatav ülekandmise protsessist ja tähistamisoperatsioonist. A annab B edasi C-le (Derrida 1982: 23). Sellega kaasneb hulgi teoreetilisi raskuspunkte millest kõige olulisemad kehakeele uurimisel on kommunikatsiooni eristamine käitumisest ja informatsioonist. Natuke kummaline on öelda, et päike suhtleb minuga ja ütleb, et praegu on päeva-aeg, aga sarnasel viisil toimitakse peaaegu alati kehakeele suhtes. Kord raamatukogus jalgu sirutades avasin ilukirjanduse riulilt suvalise kättejuhtuva raamatu ja esimesel leheküljel vaatas mulle otsa katkend milles keegi nägi naabrit aia taga ja mõtiskles, et "ma sain ta kehakeelest aru, et..." Sellised tähelepanekud põhinevad arusaamal, et inimese keha suhtleb

kogu aeg ilma, et inimene ise pruugiks isegi sellest teadlik olla. Võib jääda mulje, et alateadvus lihtsalt ei jää vait. Kommunikatsioon siiski eeldab, et mängus on intentsioon - tahtmine midagi öelda, väljendada, edasi anda. Orwelli teoses on rohkem tegu tahtmisega midagi tagasi hoida, hoiduda ennast paljastamast, hoiduda vihjamast, et oled mõttekurjategija, sest mõttepolitsei jälgib teleekraanide kaudu iga sõna ja iga liigutust. Päriselu ei ole selline. Konkursiivne lähenemine on selles mõttes turvaline, sest eeldab, et kirjandus on suhtlusvahend - autor (A) annab edasi teose (B) lugejale (C). Isegi kui tegu on informatsiooni või käitumisega, on see autori poolt kommuniqueeritud.

Kokkuvõttes on veel vara mõtte- ja näokuritegude kohta midagi kõikehõlmevat väita. Oma bakalaureusetöö tarbeks koostan põhjaliku nimekirja kõikidest kirjakohtadest mis mainivad kehakeelt, aga nende selgemõistusliku esitlemise suhtes pole ma veel kindel. Olukorda raskendab pisut ka see, et Nõukogude ajal elanule võivad mitmed ülal kirjeldatud aspektid näida tuttavana, aga tänapäeval asetatakse nõ *expressive order*'ile vähe rõhku. Sellise lähenemise ainus mõstlik päriseluline rakendus näib peituvat totaalsetes institutsioonides (sõjavägi, vaimuhaigla jne). Väga vähesel määral on selliste nähtuste märkamine huvitav ka haridusasutustes. Anekdootlik näide oleks tehnoloogia mõju tudengite kehakeelele. Praegusel ajal kurdavad õppejõud selle üle, et tudengid istuvad sülearvutite taga ja jõllitavad oma ekraane selle asemel, et vaadata õppejõule otsa ja sel viisil anda mitteverbaalset tagasisidet keskendumisest ja tähelepanust. Tulevik näib muutuvat veel jaburamaks. Nimelt võivad lähiaastatel jõuda turule nõ "Google prillid" mis võimaldavad näha virtuaalset keskkonda ainuüksi prillide läbi. Üks tehnika-arvustaja kirjutas, et kui see juhtub siis hakkame me nägema väga kummalist kehakeelt, sest pealtvaataja ei näe seda mida nende prillide kandja näeb, küll aga näeb ta kuidas prille kandev inimene kummardub ja põikab kõrvale virtuaalsete asjade eest (Bilton 2012). Tõeline "näokuritegu" saab olema ruumitäis tudengeid kes küll vaatavad loengupidaja poole kuid tõmblevad nagu keegi nähtamatu isik loobiks neid kõiki individuaalselt mingite nähtamatute esemetega :)

Viited

- Bender 2013 = Reet Bender: keelest ja ajaloost - Arvamus. *Postimees.ee*. URL: <http://arvamus.postimees.ee/1120112/reet-bender-keelest-ja-ajaloost>
- Bilton 2012 = Nick Bilton. Behind the Google Goggles, Virtual Reality. *NYTimes.com*. URL: http://www.nytimes.com/2012/02/23/technology/google-glasses-will-be-powered-by-android.html?_r=1&
- Birdwhistell, Ray L. 1970. *Kinesics and Context: Essays on Body-Motion Communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bornedal 2012 = Peter Bornedal. Sample chapter from "Reading Derrida Reading": Ch. 3: Reading Derrida Reading Saussure. URL: http://www.academia.edu/1769392/Sample_chapter_from_Reading_Derrida_Reading_Ch_3_Reading_Derrida_Reading_Saussure
- EKE 2008 = Eesti kohtuniku eetikakoodeks -> ERISÄTTED -> Kohus ja kohtupidamine. URL: <http://www.kohus.ee/6778>
- Derrida, Jacques 1982. Semiology and Grammatology: Interview with Julia Kristeva. In: *Positions*. Translated and Annotated by Alan Bass. London: The Athlone Press, 15-36.
- Orwell, George 1966 [1949]. *Nineteen Eighty-Four*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Paivio, Allan 1971. *Imagery and verbal processes*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Sturrock, John 1986. Entry of Grammatology. In: Sebeok, Thomas A. *et al.* (eds.), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Berlin; New York; Amsterdam: Mouton de Gruyter.